

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ
ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО**

БОНДАР НАТАЛІЯ ПЕТРІВНА

УДК 094.1:003.51+930"15"

**ІСТОРИКО-КНИГОЗНАВЧЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВИДАНЬ І. ФЕДОРОВА
ТА П. МСТИСЛАВЦЯ: ФІЛІГРАНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ**

Спеціальність 27.00.03 – книгознавство,
бібліотекознавство, бібліографознавство

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2011

Дисертацією є рукопис

Робота виконана у Національній бібліотеці України
імені В. І. Вернадського, НАН України

Науковий керівник:

доктор історичних наук, професор
КОВАЛЬЧУК ГАЛИНА ІВАНІВНА
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського,
заввідділом стародруків та рідкісних
видань

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук, професор
ВОЙЦЕХІВСЬКА ІРИНА НІНЄЛІВНА
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка, професор
кафедри архівознавства та спеціальних
галузей історичної науки

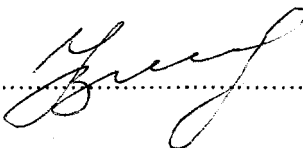
кандидат історичних наук,
ДЗЮБА ОЛЕНА МИКОЛАЇВНА
Інститут історії України НАН України,
старший науковий співробітник

Захист відбудеться «27» жовтня 2011 р. о 13 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д. 26.165.01 у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського за адресою: м. Київ, проспект 40-річчя Жовтня, 3.

З дисертацією можна ознайомитися у читальному залі бібліотекознавчої літератури Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського за адресою: м. Київ, проспект 40-річчя Жовтня, 3.

Автореферат розісланий «23» вересня 2011 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук.....

В. М. Удовик

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми: Доробок східнослов'янських друкарів Івана Федорова та Петра Мстиславця, насамперед Івана Федорова, причетного до запровадження книгодрукування в Україні, був і залишається у полі найбільших зацікавлень істориків книги та широкого інтелектуального загалу. Однак без введення у науковий обіг нових відомостей такі дослідження набувають компілятивного характеру, а внаслідок незбереженості документальних джерел актуалізується пошук інших способів отримання нових відомостей з історії видавничої діяльності І. Федорова та П. Мстиславця. З цією метою здійснено історико-книгознавче дослідження водяних знаків їхніх спільних та окремих видань, насамперед великоформатних, для введення у науковий обіг відомостей історії друкування видань, почерговості публікації їх частин, історії закупівлі паперу, виявлення невідомих раніше варіантів друку та паперу, атрибуції вставних аркушів, самостійних естампних гравюр, сучасних виданням оправ тощо.

Зв'язок дослідження із науковими програмами, планами, темами: Обрана тема розроблялася в рамках наукової роботи Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – НБУВ), а саме «Книжкові та рукописні пам'ятки: історико-культурні дослідження бібліотечних зібрань, колекцій та рідкісних видань» (2002–2006 рр., № державної реєстрації 0107U000510, № теми 4.1.02-06), «Унікальні книжкові та рукописні фонди: науковий опис, державна реєстрація» (2007–2009 рр., № державної реєстрації 0107U000172, № теми 4.3.07-09) та «Створення системи сучасних науково-інформаційних ресурсів на рукописні фонди, рідкісні видання та книжкові колекції» (2010–2012 рр., № державної реєстрації 0110U002019, № теми 4.3.10–12).

Мета дисертації: провести комплексний аналіз водяних знаків видань І. Федорова та П. Мстиславця та ввести у науковий обіг нові відомості історико-книгознавчого характеру.

Досягнення мети дослідження передбачало розв'язання таких завдань:

- з'ясувати ступінь дослідженості тематики у вітчизняній та зарубіжній історіографії та здійснити аналіз джерельної бази дослідження;
- довести актуальність дослідження водяних знаків стародруків для історії книги, бібліографії, історії гравюри;
- відпрацювати методiku історико-книгознавчого дослідження філіграней та застосувати її для аналізу видань І. Федорова та П. Мстиславця;
- визначити сюжети, типи, види, варіанти водяних знаків, здійснити їх порівняльний аналіз, узагальнити відомості щодо походження різних видів використаного паперу;

- встановити динаміку зміни паперу видань в цілому та їх окремих частин, послідовність друкування складових книги; проаналізувати папір ілюстрацій, варіантів друку тощо;

- порівняти кількісні і відсоткові параметри представлення філіграней в різних виданнях, виявити спільні риси динаміки зміни паперу, спільні та подібні знаки на папері різних видань;

- з'ясувати склад та особливості водяних знаків різних примірників кожного із видань із метою виявлення їх спільних та відмінних особливостей;

- застосувати аналіз водяних знаків для встановлення часу друкування вставних аркушів, атрибуції варіантів, естампних гравюр, сучасних виданням оправ;

- сформулювати та проаналізувати потенційні можливості історико-книгознавчого аналізу філіграней стародруків на прикладі видань І. Федорова та П. Мстиславця та деяких пізніших кирилических стародруків.

Об'єкт дослідження складають примірники великоформатних видань східнослов'янських друкарів Івана Федорова та Петра Мстиславця, надруковані спільно та окремо, – Апостола (Москва, 1564), Євангелія учительного (Заблудів, 1569), Апостола (Львів, 1574), Євангелія (Вільнюс, 1575), Псалтиря (Вільнюс, 1576), Біблії (Острог, 1581).

Предметом дослідження є історико-книгознавчий аналіз водяних знаків репрезентативної вибірки примірників вказаних видань І. Федорова та П. Мстиславця.

Джерельною базою дисертації стали примірники шести видань І. Федорова та П. Мстиславця із 14 збірок Києва, Львова, Москви, Харкова та Острога, серед яких Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського (Київ), Російська державна бібліотека (Москва), Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника та ін. Проаналізовано 12 примірників московського Апостола (≈ 1600 водяних знаків), 14 примірників заблудівського Євангелія (≈ 2800 водяних знаків), 32 примірники львівського Апостола (≈ 4450 знаків), 25 примірників вільнюського Євангелія (≈ 5200 знаків), 9 примірників вільнюського Псалтиря (≈ 1100 знаків), 65 примірників острозької Біблії (≈ 20400 знаків). Зафіксовано більше 35 тисяч водяних знаків, графічно відтворено 186 зображень філіграней. Додатково залучено окремі примірники «вільнюських аркушів» 1595 р., заблудівського Псалтиря 1570 р., острозьких Нового Завіту 1580 р. та «Книжиці» Тимофія Михайловича 1581 р., а також з метою загального аналізу паперу, порівняння знаків, атрибуції вставних аркушів XVI – початку XVII ст. досліджено ще 78 примірників інших видань Острога, Вільнюса та Москви.

Методи дослідження. Дисертація ґрунтується на засадах історизму, об'єктивності та системності, в ній використано загальнонаукові методи – аналітичний, синтетичний, класифікації, логічний та ретроспективний, а також історичні – історико-порівняльний, проблемно-хронологічний, статистичний. Залучені методи низки спеціальних історичних дисциплін – джерелознавчий, історико-книгознавчий, паперознавчий, бібліографічний,

шрифтовий тощо. Основна увага приділялася філігранологічному методу аналізу паперу та історико-книгознавчим методам дослідження стародруків для встановлення за їх допомогою автентичності примірників видань, ймовірного часу та місця її друкування, специфічних особливостей друку, виявлення варіантів.

Хронологічні межі дослідження: проаналізовано видання І. Федорова та П. Мстиславця, надруковані впродовж 1564–1581 рр., відтак основне дослідження охоплює 60–80-і рр. XVI ст. Оскільки залучалися інші видання, зокрема, «вільнюські аркуші» 1595 р., подеколи для порівняння використано анонімні безвихідні видання, а також пізніші московські, вільнюські, острозькі друки, це розширює його хронологічні межі до 50-х рр. XVI – початку XVII ст.

Територіальні рамки дослідження охоплюють території Російської держави (Москва), Великого князівства Литовського (Заблудів, Вільнюс) та Королівства польського (Львів, Острог), відповідно до сучасних державних кордонів – Російської Федерації, України, Польщі, Литви та Білорусі.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає у тому, що:

- уперше здійснено спробу дослідити цілісний комплекс водяних знаків всіх великоформатних видань І. Федорова та П. Мстиславця, що потребувало вироблення та практичного запровадження історико-книгознавчої методики дослідження філіграней стародрукованих пам'яток;
- встановлено сукупність водяних знаків у примірниках кожного із видань, послідовність друкування частин видань, внесено суттєві уточнення у розробки попередніх дослідників; виявлено раніше не відзначені у публікаціях водяні знаки;
- введено у науковий обіг інформацію про варіанти паперу видань Євангелія 1575 р. та Біблії 1581 р., а також про використання для друку масивів якісного паперу без сюжетних філіграней;
- завдяки аналізу філіграней різних примірників виявлено невідомі раніше варіанти друку окремих аркушів московського Апостола, вільнюських Євангелія та Псалтиря 1576 р.;
- внаслідок дослідження вставних фронтиспісних гравюр у примірниках острозької Біблії висловлено припущення про тиражування цих гравюр з видань П. Мстиславця, вірогідно, в Острозі у 90-х рр. XVI ст., що гіпотетично можуть вважатися первістками вітчизняної естампної гравюри;
- відпрацьовано уніфіковану методику дослідження комплексу філіграней, придатну для аналізу не тільки видань І. Федорова та П. Мстиславця, а й інших стародрукованих пам'яток з метою історико-книгознавчого використання набутої інформації.

Практичне значення дисертації. Напрацьована методика історико-книгознавчого дослідження водяних знаків пропонується до використання фахівцям, що працюють зі стародрукованими виданнями, і наразі застосовується під час роботи з масивами стародруків у НБУВ. Проведений комплексний аналіз водяних знаків видань І. Федорова та П. Мстиславця

надає відомості щодо видавничої діяльності друкарів, історії закупівлі паперу для їх видань, варіантів використання паперу, особливостей редагування та передруку тексту, і цей матеріал може бути використаний у історико-книгознавчих дослідженнях. Виявлення варіантів друку, інших особливостей організації видань, чистих аркушів служить доповненням бібліографічних каталогів і покажчиків. Окремі зауваження стосовно походження різних видів паперу, варіантів водяних знаків, використання сюжетних філіграней для позначення видів паперу, зокрема книжного, відомості про якість різних видів паперу, його розміри, походження, факти побутування масивів паперу без філіграней надають цінний джерельний матеріал для філігранології та історії паперу. Запропоновані історико-книгознавчі методи вивчення водяних знаків можуть бути результативно використані при дослідженні естапних гравюр та оправ стародруків.

Особистий внесок здобувача: Дисертаційне дослідження, автореферат та наукові статті, у яких викладено основні положення та висновки дослідження, виконані дисертанткою самостійно і належать їй одноосібно.

Апробація результатів дослідження: Основні положення дисертації апробовані на міжнародних наукових конференціях «Бібліотеки та інформаційні центри в системі наукового супроводу суспільних реформ» (Київ, 2004), «Книга и мировая цивилизация» (Москва, 2004), «Слов'янство і національно-культурні процеси ХХІ ст.» (Київ, 2006), «Роль бібліотек у формуванні науково-інформаційного простору України» (Київ, 2006), «Інтранет/екстранет ресурси в наукових бібліотеках» (Київ, 2007); «Рукописна та стародруківана книга» (Львів, 2008); «Проблеми гармонізації традиційних і новітніх бібліотечно-інформаційних ресурсів» (Київ, 2008); «Історія, сучасність, майбутнє» (Київ, 2009), «Бібліотечно-інформаційний комплекс у контексті розвитку суспільства знань» (Київ, 2009), «Язык, книга и традиционная культура позднего русского средневековья в жизни своего времени, в науке, музейной и библиотечной работе ХХІ в.» (Москва, 2009); «Еволюція структури і функцій бібліотекознавства під впливом сучасних інформаційних технологій» (Київ, 2010); «Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаника: Історія і сучасність» (Львів, 2010), а також «Федоровских чтениях» (Москва, 2007, 2009), читаннях, присвячених пам'яті князя В. К. Острозького (Острог, 2009, 2010, 2011) та ін.

Публікації. Основні положення дисертації викладено у 12 одноосібних публікаціях, із них 7 – у виданнях, що входять до переліку наукових видань, затвердженого ВАК України.

Структура дисертації: Дисертація є рукописом обсягом 190 сторінок, що складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел (571 позиція), 6 додатків та переліку скорочень. Загальний обсяг дисертації складає 320 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність дослідження, сформульовано його мету і завдання, окреслено джерела та методологічну базу дисертації, визначено об'єкт та предмет, розкрито наукову новизну дослідження, теоретичну цінність та можливість практичного запровадження, форми апробації результатів. Розкрито зміст понять «філіграні» та «водяні знаки», вказано на використання термінів в якості синонімів.

У першому розділі **«Історіографія, джерельна база та методичні засади дослідження»** розглянуто ступінь вивченості теми, викладено основні методичні положення дослідження та окреслено коло використаних у роботі джерел, серед яких насамперед комплекси водяних знаків 180 примірників московських, заблудівських, львівських, вільнюських та острозьких видань І. Федорова та П. Мстиславця зі збірок бібліотек, музеїв та архівів Києва, Москви, Львова, Харкова та Острога, що містять більше 35 тисяч водяних знаків.

Філіграні видань І. Федорова розглянуті у декількох спеціальних публікаціях О. Я. Мацюка, крім того, філігранологічний компонент дослідження є обов'язковою складовою найсуттєвіших історико-книгознавчих досліджень доробку І. Федорова, насамперед Є. Л. Немировського, Я. Д. Ісаєвича, Я. П. Запасака, І. П. Крип'якевича та ін. Видавнича діяльність П. Мстиславця досліджена значно гірше, це ж стосується і філіграней його видань. Аналіз публікацій попередників свідчить про більшу увагу до паперу московського та львівського Апостолів та заблудівського Євангелія учительного І. Федорова, значно менше досліджені філіграні острозької Біблії 1581 р. Папір вільнюських видань П. Мстиславця 1575 р. майже не потрапляв у поле зору дослідників, лише частково їх водяні знаки опубліковані в альбомах. У працях дослідників автором виявлено ряд неточностей, неправильних назв водяних знаків, хибних висновків щодо закупівлі паперу різних видань тощо. Проаналізовано альбоми водяних знаків, в яких зафіксовано певні філіграні аналізованих видань – насамперед К. І. Тромоніна, М. П. Лихачова, Е. Лауцявічюса, О. Я. Мацюка. До історіографії залучено окремі публікації з дослідження філіграней, серед них О. Н. Кічиної, В. П. Мякішева, досвід яких можна екстраполювати на дослідження видань І. Федорова та П. Мстиславця.

Викладено напрацьовану автором методіку дослідження водяних знаків, застосовану для історико-книгознавчого аналізу видань І. Федорова та П. Мстиславця, однак придатну і для дослідження інших стародрукованих пам'яток. Обґрунтовано засади аналізу водяних знаків, їх співставлення між собою, спосіб вирахування кількості філіграней у виданнях та їх відсотків, окреслено параметри опису та обмірів водяних знаків, аналізу вержерів та понтюзо, систему називання водяних знаків. Відсутність відомостей про

тиражі видань І. Федорова та П. Мстиславця спонукала до вирахування їх приблизних співставних гіпотетичних тиражів, на основі яких встановлення необхідних запасів паперу для їх публікації та коштів для його закупівлі.

У другому розділі «Історико-книгознавчий аналіз паперу московських та заблудівських видань І. Федорова та П. Мстиславця 60-х рр. XVI ст.» досліджувалися водяні знаки спільних видань І. Федорова та П. Мстиславця – московського Апостола 1564 р. та заблудівського Євангелія учительного 1569 р. У результаті комплексного аналізу водяних знаків 12 примірників московського Апостола 1564 р. встановлено, що переважна більшість філіграней паперу цього видання має французьке походження (окрім знаку Голова блазня). Такий папір був розповсюджений у Росії, однак не був поширений на території Білорусі, України та Литви, відтак більше жодного разу не використаний у виданнях І. Федорова та П. Мстиславця. Для друкування видання використано папір семи сюжетів – Голова блазня, Рука або Рукавичка, Сфера, Кораблик, Розетка (Квітка), Кувшин (Глечик) і Одноріг. Встановлено надходження паперу до друкарні невеликими партіями та спростовано загальноприйняту тезу про закупівлю однієї великої партії паперу для друкування Апостола ще до початку роботи. Виявлено більшу кількість видозмін філіграней порівняно із зафіксованими у роботах попередників, зокрема, у найповніших публікаціях О. Я. Мацюка, вперше введено в обіг знак Одноріг. В результаті встановлення почерговості друкування частин видання відзначено окреме походження паперу із філігранню Голова блазня. Шляхом аналізу відмінності знаків у одних і тих же зошитах різних примірників Апостола 1564 р. виявлено невідомі раніше варіанти друку на парі аркушів 107/110. Фронтальне обстеження філіграней примірників московського Апостола дозволило виявити вставні аркуші із інших видань, зокрема, львівського Апостола 1574 р. та вільнюського Апостола 1592 р. Узагальнено відомості про тогочасні спроби виробництва у Росії власного паперу, а також зафіксовано інформацію про папір рідкісного примірника Часовника 1565 р.

Дослідження водяних знаків примірників заблудівського Євангелія учительного 1569 р. показало різну кількість і динаміку зміни паперу у різних примірниках, що дозволило висловити припущення про закупівлю паперу для його друкування у вигляді однієї великої партії з різних папірень ще до початку роботи. Подібної картини не надає жодне інше із досліджуваних видань І. Федорова та П. Мстиславця. У примірниках видання зафіксовано папір 11 сюжетів, а саме Гоздава, Єліта, Три корони, Літера S, Свенциц, Підкова з хрестом, Башти, Топор, Ведмідь, Новіна, Козел; вказано на переважно польське походження паперу. Встановлено, що видавці розраховували насамперед на використання паперу із філігранями Гоздава та Єліта, які можна класифікувати як базові для видання знаки. Визначено окреме походження паперу зі знаком Ведмідь, який закуповувався окремо після закінчення роботи над основним текстом для друкування початкових й кінцевих аркушів. Висловлено припущення, що один із примірників

Євангелія учительного 1569 р. зі збірки Наукової бібліотеки ЛНУ (Львів), що має інакше співвідношення знаків, зібраний із аркушів «видавничого браку», а відтак вказує на погану придатність для друку паперу зі знаками Новіна та Підкова і вилучення його з тиражу на етапі брошурування примірників. Виокремлено групу філіграней, помилково долучених до масиву паперу цього видання у роботах попередників, зокрема О. Я. Мащока, і які до цього часу відтворюються у публікаціях серед водяних знаків заблудівського Євангелія 1569 р., а насправді містяться на папері аркушів вільнюського видання Євангелія учительного друкарні Мамоничів 1595 р.

У третьому розділі «Порівняльний книгознавчий аналіз водяних знаків львівських видань І. Федорова та вільнюських видань П. Мстиславця середини 70-х рр. XVI ст.» проаналізовано водяні знаки львівського Апостола 1574 р. друку І. Федорова та вільнюського Євангелія 1575 р. друку П. Мстиславця. Вивчення 32 примірників Апостола, що є первістком книгодрукування в Україні, показало, що це видання демонструє найбільшу однорідність паперу порівняно із усіма іншими виданнями першодрукарів. Це, вірогідно, свідчить про те, що закупівлею паперу і технічними моментами друкування видання безпосередньо опікувався особисто І. Федоров. У складі видання виявлено папір із філігранями Лодзя, Підкова, Єліта, Свенчиц, Абданк, Топор, а також три випадкові знаки – Кабан, Гоздава та Ястжембец, що трапилися по одному разу в різних примірниках і не зафіксовані попередніми дослідниками.

Комплексний аналіз походження всіх видів паперу, у тому числі з випадковими філігранями, вказує на більш вірогідне придбання продукції польських папірень, розташованих поблизу Кракова, на відміну від поширеної думки стосовно можливої закупівлі І. Федоровим паперу із підльвівських папірень, зокрема, розташованих у Буську та Лівчицях. Динаміка зміни знаків показала кількаразові зміни різних партій паперу. Висловлено припущення, що кінцеві аркуші із післямовою друкувалися разом із початковими наприкінці роботи, однак ще до остаточного завершення друкування основного тексту. Співставлення водяних знаків Апостола 1574 р. та Букваря 1574 р. свідчить про вірогідне завершення роботи над Букварем раніше від Апостола.

Вивчення паперу 25 примірників Євангелія 1575 р. П. Мстиславця виявило примірники, надруковані на папері з філігранями та без них, що можна класифікувати як два варіанти паперу видання. У примірниках із філігранями зафіксовано водяні знаки сюжетів Труби, Топор під короною, Свенчиц, Підкова з хрестом, Єліта у лінійному картуші, Кабан, Ястжембец, Риба, Абданк у лінійному картуші із завітками, Абданк у колі із зображенням митри, Єліта велика в орнаментальному картуші, Літера S під короною, Голова блазня, Топор без картуша, Остоя, Лодзя, Два хрести та Вершник. Примірники Євангелія 1575 р. із сюжетними філігранями синхронно відображають заміну однієї партії паперу іншою. Поява в них рідкісних та випадкових філіграней фіксується у тих самих зошитах. Значна кількість

встановлених водяних знаків свідчить, що папір для друкування Євангелія 1575 р. закупувався кількома окремими партіями, придбаними через посередника. Використовувався папір місцевого, але, здебільшого, малопольського (підкраківського) походження, що вказує на міжнародний характер у той час посередницької торгівлі папером. Більш ніж третину паперу складають аркуші з філігранню Труби, також використано велику кількість паперу із філігранню Топор; обидва види можна вважати базовими, тобто такими, на використання яких найбільше розраховували видавці. Це свідчить про замовлення або виготовлення паперу цих видів спеціально для друкування Євангелія 1575 р.

Виявлено примірники Євангелія 1575 р., надруковані на папері без сюжетних філіграней. Використання такого паперу можемо класифікувати як унікальне явище у книговидавничій практиці останніх десятиліть XVI ст. Оскільки не було виявлено друкарських відмінностей у наборі між двома групами примірників, варто вважати їх надрукованими одночасно. Разом з тим виявлені відмінності червоного друку дозволяють класифікувати їх як два видавничі варіанти, співставні із використанням паперу з водяними знаками та без них, що не відзначалося в бібліографії.

Встановлено окремі подробиці послідовності друкування частин Євангелія 1575 р., зокрема, друкування вступних частин до усіх чотирьох євангельських текстів наприкінці роботи. Це свідчить, що робота над текстом видання тривала одночасно із його друкуванням, що вказує на причетність П. Мстиславця і до видавничої, і до редакційної діяльності. Вивчення філіграней підкріпило попередні висновки щодо пізнішого тиражування фронтиспісних ілюстрацій із зображеннями апостолів з деяких примірників у якості самостійних естампних гравюр.

У складі вільнюського Псалтиря зафіксовано папір із філігранями Кабан, Остоя, Підкова з хрестом, Єліта, Свенчиц, Топор без картуша, Топор у картуші під короною, Ястжембец зі значним переважанням паперу з Кабаном. Встановлено близькість паперу вільнюських Євангелія 1575 р. та Псалтиря 1576 р., однак у Псалтирі не виявлено паперу без сюжетних філіграней, а також переважачого у Євангелії паперу зі знаком Труби. Зафіксовано варіантність набору аркуша 190 у різних примірниках, на що спочатку вказали різні водяні знаки цих примірників. Розглянуто папір рідкісного примірника вільнюського Часовника 1574–1576 р., де зафіксовано водяний знак Кабан, що переважає, як і у виданні Псалтиря, а також знаки Свенчиц, Єліта та Гоздава.

У четвертому розділі «Аналіз філіграней острозької Біблії 1581 р. та водяні знаки «вільнюських аркушів» близько 1595 р.» проаналізовано сукупність водяних знаків 65 примірників острозької Біблії 1581 р. зі збірок Києва, Львова, Москви, Харкова, Острога. Встановлено, що примірники підрозділяються за ознаками паперу на два окремі варіанти із подібними між собою сукупностями водяних знаків, однак відмінними від примірників іншого варіанту. До умовно названого першим варіанту паперу належать

примірники із філігранями Ястжембец під короною, Топор у картуші під короною, Ястжембец під митрою, Новіна, Леварт, Козел під короною, Юноша більший під короною, Підкова з хрестом без картуша, Лебідь під короною, Топор маленький без обрамлення, Топор у картуші навкіс, Орел. Примірники острозької Біблії другого варіанту містять водяні знаки Підкова з хрестом без картуша, Топор під півмісяцем, Юноша менший під митрою, Абданк, Новіна, Козел менший без корони, Гербурт, Лебідь без корони, Орел, Леварт, Свенциц, Єліта, Гоздава, Кабан, Остоя.

До першого варіанту паперу належить приблизно п'ята частина всіх примірників (13), до другого – три чверті тиражу, у 4 примірників (6%) різні частини належать до різних варіантів. Аналіз паперу кожної із частин Біблії, тобто аркушів кожної із шести пагінацій, свідчить, що у межах одного примірника різні частини можуть належати до різних варіантів, а також у складі варіанту, що переважає, є вкраплення (іноді усього кілька аркушів) іншого варіанту. Зокрема, усі примірники першого варіанту містять вкраплення паперу другого варіанту.

В обох виділених варіантах є переважаючий, тобто базовий папір, а також одиничні види водяних знаків. Серед них уперше введено в науковий обіг рідкісний для цього видання водяний знак Кабан. Примірники обох груп синхронно демонструють майже однакове кількісне співвідношення знаків і подібність посторінкового розміщення паперу з однаковими філігранями, що свідчить про закупівлю або надходження паперу до друкарні окремими партіями. В обох групах є знаки, що переважають, – Ястжембец під короною (40%) для першого варіанту; Підкова маленька з хрестом без обрамлення (50%) та Топор під півмісяцем (32%) – для другого. Варто вказати на подібність переважаючих знаків обох варіантів. Зокрема, знак Підкова з хрестом можна назвати знаком Ястжембец без обрамлення, якщо вважати, що підкова обернута кінцями вгору. Можливо, тут ми маємо справу із використанням для друку обох варіантів продукції однієї папірні, однак відмінної якості.

Проаналізовано окремі відомості стосовно водяних знаків інших острозьких видань, надрукованих за участю І. Федорова – Букваря та Азбуки 1578 р., Нового Завіту із Псалтирем 1580 р., «Книжки собранія вещей нужнейших» Т. Михайловича 1580 р. та «Хронології» А. Римші 1581 р., а також пізніших острозьких видань 80–90-х рр. XVI ст.

Проведено аналіз водяних знаків дотичного до видання острозької Біблії 1581 р. друкованого фрагменту Старого Завіту, виявленого у складі кількох її примірників і відомого дослідникам під назвою «віленських (або вільнюських) аркушів». Фрагмент складається із 48 аркушів (аркуші із 133 по 180), відповідних до тексту аркушів третього рахунку острозької Біблії. Вперше введено у науковий обіг комплекс водяних знаків трьох рідкісних примірників «вільнюських аркушів», на папері яких зафіксовано водяні знаки Єліта, Топор під півмісяцем, Абданк, Леварт, Любич. Встановлено факт використання неякісного паперу без сюжетних водяних знаків при друкуванні

кінцевої частини «вільнюських аркушів» (арк. 163–180). Висловлено припущення про друкування цих аркушів у меншій кількості через наявність у деяких неповних примірниках острозької Біблії 1581 р. автентичних аркушів острозького друку. Підтверджено правильність датування цього фрагменту попередніми дослідниками приблизно 1595 р. На основі встановлення походження паперу примірників, збережених документів та відомостей стосовно побутування окремих примірників острозької Біблії, в складі якої вони представлені, висловлено гіпотезу про вірогідне люблінське друкування «вільнюських аркушів», які, таким чином, гіпотетично можна називати й «люблінськими». Аналіз паперу двох примірників острозької Біблії 1581 р., у складі яких вміщено «вільнюські аркуші», показав, що, відповідно до запропонованої класифікації обидва належать до змішаних варіантів паперу, – в них представлено переважно водяні знаки другого варіанту, однак долучено частину аркушів зі знаками першого варіанту.

У п'ятому розділі «Метод філігранологічного аналізу і його застосування в історико-книгознавчих дослідженнях стародруків другої половини XVI – початку XVII ст.» здійснено спробу узагальнити потенційні можливості дослідження водяних знаків стародруків для отримання історико-книгознавчих результатів. Зазначено цінність стародрукованих пам'яток для філігранологічних досліджень, оскільки вони надають можливість вивчення апіорі автентичної підборки паперу, близького за часом виготовлення та територією побутування, а здебільшого і за місцем виробництва. Комплекс водяних знаків якомога більшої кількості примірників одного видання слугує унікальним джерелом дослідження близьких за часом виготовлення масивів водяних знаків однієї папірні. За водяними знаками примірників одного видання можна прослідкувати динаміку деформації металеві сітки філіграні.

Доведено широкий спектр потенційних можливостей використання філігранологічного методу для історико-книгознавчих досліджень кирилических стародруків. Традиційно методика аналізу філіграней використовується при атрибуції дефектних примірників видань або ж видань без вихідних відомостей, здебільшого з метою встановлення часу, а іноді й місця друкування.

Дослідження водяних знаків кирилических видань надає матеріал для історії закупівлі паперу та встановлення його походження, однак повноцінному застосуванню такої методики перешкоджає відсутність чіткої локалізації походження багатьох видів паперу. Не вичерпані можливості співставного визначення походження різних видів паперу, зокрема, використаних в стародруках, у тому числі із врахуванням випадкових водяних знаків у примірниках, що також мають походити з тієї ж території. Історико-книгознавче дослідження філіграней надає можливість встановлення фактів з історії друкування книги, в тому числі почерговості друкування окремих її частин, ілюстрацій тощо.

Філігранознавчі методики є плідними для виявлення варіантів друку. Для цього було запропоновано до використання термінологічне поняття

філіграней-маркерів, що вказують на відмінності між двома примірниками і дозволяють атрибуувати варіанти друку. Аналіз філіграней примірників, особливо неповних, без вихідних відомостей, застосовується для встановлення їх автентичності, а також для розрізнення примірників схожих між собою видань, практика друкування яких була поширеною у XVI – XVII ст. Філігранологічний аналіз дозволяє виявити вставні аркуші з іншого видання, що важливо при атрибуції аркушів подібних видань у складі одного примірника. В цей спосіб вдалося виявити невідомі аркуші вільнюського друку 30-х р. XVII ст.; уточнити історію вставних гравюр різця П. Мстиславця та П. Беринди в складі двох примірників острозьких Біблій 1581 р., аргументувати можливість тиражування фронтиспісних гравюр різця П. Мстиславця в Острозі. Аналіз паперу форзацних аркушів декількох примірників видань дозволив поставити питання про можливість виявлення первісних «правидавничих» оправ, близьких за часом та місцем виготовлення до видавничих осередків.

Дисертаційне дослідження включає 6 додатків. Серед них Додаток А містить бібліографічний опис усіх видань І. Федорова та П. Мстиславця, Додаток Б містить зображення водяних знаків аналізованих видань, Додаток В – перелік водяних знаків у складі кожного із видань, Додаток Г – загальний перелік водяних знаків у всіх виданнях, Додатки Д та Е включають таблиці поаркушної фіксації водяних знаків та групування їх за видами філіграней для кожного примірника.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ТА ВИСНОВКИ

1. У дисертації розроблено та застосовано філігранологічний метод в історико-книгознавчому дослідженні видань І. Федорова та П. Мстиславця. Отримані результати дозволили уточнити історію друку цих видань, а також показали ефективність використання різних філігранологічних методик та прийомів для вивчення стародруків. Філігранологічний аспект історико-книгознавчих досліджень стародрукованих пам'яток в цілому, в тому числі й видань І. Федорова та П. Мстиславця, надає цінний матеріал з історії закупівлі паперу, друкування видань та окремих їх частин, виявлення варіантів друку та паперу, атрибуції вставних аркушів, ілюстрацій тощо.

2. Встановлено, що комплексний аналіз водяних знаків кирилических стародрукованих видань І. Федорова та П. Мстиславця до цього не був предметом спеціального дослідження. У працях з вивчення видань І. Федорова ці питання розглядалися лише фрагментарно. Водяні знаки вільнюських видань П. Мстиславця лише частково зафіксовані в альбомах філіграней, філіграні «вільнюських» аркушів взагалі не аналізувалися фахівцями.

3. Запропоновано засади фіксації, групування, класифікації водяних знаків, проведення їх підрахунків із метою отримання відомостей історико-книгознавчого характеру – історії друкування видань, послідовності друку їх

частин, атрибуції вставних аркушів, встановлення варіантів друку тощо. Розроблено методику аналізу філіграней окремого примірника і видання, способи поаркушної фіксації філіграней та групування їх за типо-видовими ознаками, а також відтворення зображень водяних знаків методом протирок. Практичні результати цих досліджень представлено у додатках.

4. Досліджено кількісний та відсотковий склад паперу шести великоформатних видань І. Федорова та П. Мстиславця, виявлено сюжети, типи, види, варіанти водяних знаків, здійснено їх математичні обміри, прослідковано динаміку зміни паперу, співвідношення його у різних примірниках, зібрано відомості про походження водяних знаків. Встановлено спільні та відмінні риси в наповненні та кількісному співвідношенні водяних знаків в межах видань, в порівнянні проаналізовано особливості динаміки зміни їх водяних знаків. Доведено, що найповнішу картину використання паперу надає максимальна кількість переглянутих примірників, однак важливим є аналіз філіграней кожного примірника, і навіть один примірник може бути предметом дослідження, оскільки може надавати важливу наукововартісну інформацію. Зокрема, примірник заблудівського Євангелія учительного з Наукової бібліотеки ЛНУ ім. І. Франка містить відмінні порівняно із іншими примірниками тиражу філіграні, що, вірогідно, свідчить про його «збирання» із неякісного паперу.

5. Встановлено невідомі раніше факти послідовності друку частин московського та львівського Апостолів, вільнюського Євангелія та острозької Біблії, внесено суттєві корективи, уточнення та доповнення до закріплених у науці положень щодо історії друкування цих видань. Аналіз паперу примірників московського Апостола 1564 р. спростував загальноприйняте твердження про закупівлю однієї великої партії паперу ще до початку роботи. Насправді динаміка зміни знаків свідчить про надходження його до друкарні поступово у невеликих кількостях. Висловлено гіпотезу про те, що папір заблудівського Євангелія учительного міг бути придбаний ще до початку роботи, оскільки різні примірники демонструють суттєво відмінне наповнення та динаміку зміни водяних знаків. Усі примірники Апостола 1574 р. демонструють однакову чітку систему синхронної зміни філіграней, що разом із іншими відомостями є свідченням того, що закупівлею паперу безпосередньо опікувався видавець і друкар І. Федоров. Послідовність друку частин Євангелія 1575 р. вказує на продовження роботи над текстом одночасно із його друкуванням і, вірогідно, свідчить про причетність П. Мстиславця і до друкування, і до редакційної діяльності.

6. Введено у науковий обіг окремі водяні знаки московського Апостола, заблудівського Псалтиря, львівського Апостола, вільнюських Євангелія та Псалтиря, острозької Біблії, не зафіксовані попередніми дослідниками. Вперше проаналізовано папір трьох рідкісних примірників «вільнюських аркушів» близько 1595 р., що додруковувалися до неповних примірників Біблії 1581 р. У роботах попередників, зокрема О. Я. Мацюка, серед філіграней Євангелія учительного 1569 р. виявлено групу знаків,

помилково віднесених до цього видання, насправді ж вони містяться у примірнику вільнюського Євангелія учительного 1595 р. друкарні Мамоничів.

7. Введено у науковий обіг невідомі варіанти друку окремих аркушів московського Апостола, вільнюських Євангелія та Псалтиря. Зафіксовано існування двох варіантів паперу при друкуванні вільнюського Євангелія та острозької Біблії і поставлено питання про причини існування варіантів паперу при ідентичності набору аркушів. Зафіксовано використання великих масивів якісного книжного паперу без водяних знаків у Євангелії 1575 р., у «вільнюських аркушах» 1595 р., Євангелії учительному 1582 р. М. Гарабурди, що загалом є явищем рідкісним у книговидавничій практиці останніх десятиліть XVI ст. і не аналізованим у дослідженнях. Атрибутовано вставні аркуші у складі примірників московського Апостола, вільнюського Євангелія та ін.

8. Продемонстровано ефективність методик комплексного вивчення філіграней як складової історико-книгознавчих та мистецтвознавчих досліджень для аналізу вставних гравюр. Дослідження водяних знаків вставних ілюстрацій, ймовірно різця П. Мстиславця та П. Беринди, у складі двох примірників острозької Біблії 1581 р. дозволило встановити, що ці ілюстрації не видалені зі стародруків, а віддруковані для самостійного побутування. Філіграні комплексу гравюр П. Мстиславця свідчать про їх вірогідне тиражування в Острозі у середині 90-х рр. XVI ст., а відтак гіпотетично вони є первістками української естампної гравюри.

9. Визначено широкий спектр потенційних можливостей використання філігранологічного методу для історико-книгознавчих досліджень стародруків – при атрибуції, здебільшого з метою встановлення часу друкування; для вивчення історії закупівлі паперу; для встановлення історії друкування книги, в тому числі почерговості друкування її частин, ілюстрацій тощо; для виявлення варіантів друку; для підтвердження автентичності примірника, розрізнення схожих між собою видань, виявлення вставних аркушів з інших видань, у тому числі й невідомого друку; для розрізнення аркушів з різних видань у складі одного примірника; для атрибуції вставних гравюр, для ідентифікації давніх «правидавничих» оправ.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. *Бондар Н. П.* До історії побутування книжкових ілюстрацій у якості самостійних естампних гравюр наприкінці XVI–XVII ст. / Наталія Бондар // *Рукописна та книжкова спадщина України*. – К., 2005. – Вип. 10. – С. 212–231.

2. *Бондар Н. П.* Водяні знаки віленського Євангелія 1575 р. як джерело історико-книгознавчих досліджень / Н. П. Бондар // *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. – К. : НБУВ, 2007. – Вип. 19. – С. 307–324.

3. Бондар Н. П. Невідомі аркуші віленського друку в складі примірника віленського Євангелія з сигнатурами 1600 р. зі збірки НБУВ / Н. П. Бондар // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2007. – Вип. 11. – С. 35–47.

4. Бондар Н. П. Порівняльний аналіз водяних знаків заблудівських, львівських та віленських видань Івана Федорова та Петра Мстиславця / Н. П. Бондар // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського – К. : НБУВ, 2008. – Вип. 22. – С. 258–280.

5. Бондар Н. П. Папір заблудівських видань Івана Федорова та Петра Мстиславця / Н. П. Бондар // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2009. – Вип. 13. – С. 2–23.

6. Бондар Н. П. Філігранологічний аналіз примірників острозької Біблії 1581 р. як джерело історико-книгознавчих досліджень / Н. П. Бондар // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – К., 2010. – Вип. 28. – С. 288–302.

7. Бондар Н. П. Філігранологічний аналіз східнослов'янських стародруків як джерело книгознавчих досліджень / Н. П. Бондар // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2010. – Вип. 14. – С. 211–240.

8. Бондар Н. П. Острожская Библия с «виленскими листами» из собрания НБУВ / Н. П. Бондар // Книга и мировая цивилизация: Материалы 11 Междунар. книговед. научн. конференц. по проблемам книговедения, (Москва, 20–21 апреля 2004 г.): В 4-х т. – М.: Наука, 2004. – Т. 2. – С. 355–359.

9. Бондар Н. П. Ілюстровані примірники острозької Біблії 1581 р. із зібрання НБУВ як джерело дослідження перших естампних східнослов'янських гравюр / Н. П. Бондар // Рукописна і стародрукована книга : Міжнародна наукова конференція, Львів, 23–25 квітня 2004. – Львів, 2006 – С. 11–18.

10. Бондар Н. П. Первопечатные эстампные гравюры П. Мстиславца и П. Беринды в экземплярах Острожской Библии 1581 г. из собрания Национальной библиотеки Украины им. В. И. Вернадского / Н. П. Бондар // Федоровские чтения, 2007. – М. : Наука, 2007. – С. 96–108.

11. Бондар Н. П. Філіграні видань Івана Федорова і Петра Мстиславця як джерело історико-книгознавчих досліджень / Наталія Бондар // Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаника : Історія і сучасність : Доп. та повідомл. Міжнародної наукової конференції, Львів, 28–30 жовтня 2010 р. – Львів : ЛННБУ, 2010. – С. 155–162.

12. Бондар Н. П. К вопросу о существовании двух вариантов или изданий Острожской Библии 1581 г.: филигранологический анализ экземпляров / Н. П. Бондар // Язык, книга и традиционная культура позднего русского средневековья в жизни своего времени, в науке, музейной и библиотечной работе XXI в.: Труды II Междунар. научн. конф. – М., 2011. – С. 174–190.

АНОТАЦІЯ

Бондар Н. П. Историко-книгознавче дослідження видань І. Федорова та П. Мстиславця: філігранологічний аспект. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 27.00.03 – книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. – Київ, 2010.

У дисертації за розробленою автором методикою комплексно досліджено сукупність водяних знаків на папері спільних та окремих видань східнослов'янських першодрукарів І. Федорова та П. Мстиславця, встановлено співвідношення філіграней у межах усього видання та окремих його примірників, простежено динаміку зміни водяних знаків, на основі якої виявлено послідовність друкування окремих частин видання, узагальнено відомості про походження виявлених водяних знаків.

Шляхом філігранологічного аналізу встановлено невідомі раніше факти стосовно послідовності друку частин московського Апостола 1564 р., львівського Апостола 1574 р., вільнюського Євангелія 1575 р. та острозької Біблії 1581 р. Введено у науковий обіг декілька філіграней, не зафіксованих попередниками, встановлено випадки використання великих масивів порівняно якісного паперу без сюжетних водяних знаків у складі Євангелія 1575 р., виявлено невідомі варіанти друку окремих аркушів, введено у науковий обіг відомості про друкування самостійних гравюр П. Мстиславця, що можуть гіпотетично вважатися первістками української естампної гравюри.

Ключові слова: видання І. Федорова та П. Мстиславця, водяні знаки, філіграні, філігранологічний аналіз, папір, кириличні стародруки.

АННОТАЦИЯ

Бондар Н. П. Историко-книговедческое исследование изданий И. Федорова и П. Мстиславца: филигранологический аспект. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 27.00.03 – книговедение, библиотековедение, библиографоведение. Национальная библиотека Украины имени В. И. Вернадского. – Киев, 2010.

В диссертации в соответствии с разработанной автором методикой проведено комплексное исследование водяных знаков шести изданий форматом в 2°, напечатанных восточнославянскими печатниками Иваном Федоровым и Петром Мстиславцем совместно и отдельно. Исследованы экземпляры 14 собраний Киева, Львова, Москвы, Харькова и Острога, среди которых Национальная библиотека Украины имени В. И. Вернадского (Киев), Российская государственная библиотека (Москва), Львовская национальная научная библиотека Украины имени В. Стефаника, Национальный музей во

Львово имени Андрея Шептицкого, Харьковская государственная научная библиотека имени В. Г. Короленко и др.

Проанализированы и зафиксированы водяные знаки 12 экземпляров московского Апостола 1564 г. (≈ 1600 водяных знаков), 14 экземпляров заблудовского Евангелия учительного 1569 г. (≈ 2800 знаков), 32 экземпляров львовского Апостола 1574 г. (≈ 4450 знаков), 25 экземпляров вильнюсского Евангелия 1575 г. (≈ 5200 знаков), 9 экземпляров вильнюсской Псалтыри 1576 г. (≈ 1100 знаков), 65 экземпляров острожской Библии 1581 г. (≈ 20400 знаков). Всего зафиксировано более 35 тысяч наименований водяных знаков, графически воспроизведены изображения филиграней. Исследование позволило установить совокупность водяных знаков этих изданий, их соотношение в пределах издания и его различных экземпляров; проанализировать и сравнить динамику смены филиграней, на основе которой установить последовательность печатания различных частей изданий; собрать и обобщить сведения о происхождении большинства выявленных водяных знаков.

Путем филигранологического анализа были установлены неизвестные ранее факты относительно последовательности печатания различных частей московского 1564 г. и львовского 1574 г. Апостолов, вильнюсского Евангелия 1575 г. и острожской Библии 1581 г. В результате проделанной работы введен в научный оборот ряд не зафиксированных ранее филиграней разных изданий И. Федорова и П. Мстиславца, а также установлены случаи использования больших массивов бумаги без сюжетных водяных знаков в составе вильнюсского Евангелия 1575 г. и некоторых других изданий, что в целом классифицируется как явление редкое и неизвестное в восточнославянской книгоиздательской практике последней четверти XVI ст.

Выявлены неизвестные ранее варианты печати отдельных листов московского Апостола, вильнюсских Евангелия и Псалтыри, впервые зафиксированы и введены в научный оборот сведения о бумаге трех редких экземпляров так называемых «вильнюсских (или виленских) листов», напечатанных около 1595 г. для докомплектации неполных экземпляров острожской Библии.

В результате исследования филиграней вставных гравюр в составе двух экземпляров острожских Библий 1581 г. выявлено, что эти гравюры не были удалены из кириллических изданий, а тиражировались в качестве самостоятельных эстампных иллюстраций. Филигрانی комплекта гравюр П. Мстиславца с изображениями четырех евангелистов свидетельствуют о вероятном их печатании в Остроге приблизительно в середине 90-х гг. XVI ст., что позволяет гипотетически считать их первенцами украинской эстампной гравюры.

Ключевые слова: издания И. Федорова и П. Мстиславца, водяные знаки, филигрانی, филигранологический анализ, бумага, кириллические старопечатные издания.

ANNOTATION

N. P. Bondar. Books printed by I. Fedorov and P. Mstislavets as the object of historical book studies: the filigranological aspect. – Manuscript.

Dissertation for the degree of Candidate of Historical sciences in speciality 27.00.03 – book studies, library studies, bibliographical studies. – Vernadsky National Library of Ukraine. – Kyiv, 2011.

In the submitted paper a complex investigation of the watermarks on the editions of East-Slavonic printers I. Fedorov and P. Mstislavets is proposed, that being carried out according to the original technique developed by the author. The books under investigation are the Moscow Apostle of 1564, the Zabludiv Gospel didactic of 1569, the Lviv Apostle of 1574, the Vilnius Gospel of 1575 and the Ostroh Bible of 1581.

The author has examined publications from 14 collections preserved in Kyiv, Lviv, Moscow, Ostroh and Kharkiv. The correlation of filigrees on the edition and separate impressions has been ascertained, the dynamics of change of watermarks has been detected, the order of printing of different parts of an edition has been found out, and the data on provenance of the watermarks have been generalized.

By means of filigranological analysis the author has found out some new facts of the history of printing of the editions in question. Several filigrees not detected formerly by scholars have been introduced into the sphere of scientific investigation, instances of use of non-watermarked paper stocks for the Gospel of 1575 have been revealed, unknown variants of printing of separate sheets have been detected. The author gives new information on the printing of the loose engravings of P. Mstislavets that are supposedly the first Ukrainian plate engravings.

Key words: books printed by I. Fedorov and P. Mstislavets, watermarks, filigrees, filigranological analysis, paper, old Cyrillic printed books, historical book studies.

Підписано до друку 20.09.2011 р.
Формат 60х90/16. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 0,9. Тираж 100 прим. Зам. №5

Видруковано у науково-видавничому центрі НБУВ
03039, Київ – 39, просп. 40-річчя Жовтня, 3.